

UOT 94 (479.24)**QƏBALƏLƏR ÇUXUR-SƏƏD TARİXİ ÜZRƏ MƏNBƏ KİMİ****B.Ş.ŞABİYEV***Bakı Dövlət Universiteti**beymirze.shabiyev@mail.ru*

Məqalədə orijinalı Ermənistanda – Matenadaranda saxlanılan 1428-1430-cu illərə aid qəbalə sənədləri əsasında Çuxur-Səəd anlayışının meydana çıxması və bu istilahın ilkin dövrdə hansı mahiyyət kəsb etməsinin araşdırılmasına cəhd göstərilmişdir.

Açar sözlər: Qəbalə, Çuxur-Səəd, İrəvan

Alqı-satqı sənədləri (qəbalələr) Şuxur-Səəd bəylərbəyliyi tarixini öyrənmək üçün mühüm sənədli qaynaqlardan biridir. Bölgə üzrə mövcud olan qəbalələrin, demək olar ki, böyük əksəriyyəti hazırda Ermənistan Respublikasının qədim əlyazmalar fondunda – Matenadaranda saxlanılır. Bunların bir qismini erməni tarixçisi A.D.Papazyan 1968-ci ildə nəşr etdirmişdir. Bu nəşrə Matenadaranın katalikos divanında qeydə alınan XIV XVI əsrlərə aid 27 qəbalə sənədi daxil edilmişdir.

Topluya daxil edilmiş qəbalələr içərisində Üçkilsə kəndinə aid 1430-cu il tarixli sənəd xüsusi maraq doğurur. A.D.Papazyanın 4 sayılı sənəd kimi təqdim etdiyi bu qəbalə 1428-1430-cu illərə aid 3 müxtəlif qəbalə sənədi əsasında 1430-cu ildə Üçkilsə monastrının mütəvəllisi Smbat oğlu Qriqorun xahişi əsasında İrəvan qazisi Əsəd ibn Qivaməd-din Ənsarinin oğlu Zaman-əd-din Məhəmməd tərəfindən tərtib edilmişdir. Üçkilsə mütəvəllisi Qriqor bu sənədlərin ayrı-ayrılıqda itib-batması təhlükəsini nəzərə alaraq onların vahid halda birləşdirilməsi xahişi ilə şəriət məhkəməsinə müraciət etmişdir.

H.832-ci il səfər ayının 9-u (1428-ci il 18 noyabr) tarixli birinci qəbalənin mətnindən aydın olur ki, Əlixan bəyin oğlu Saru Malik Üçkilsə kəndinin ona məxsus olan üçdə bir hissəsini beş min Təbriz dinarı müqabilində Üçkilsə monastrının mütəvəllisi Qriqora satmışdır (1, 257). Alqı-satqı sənədində Üçkilsə kəndinin Azərbaycan ölkəsinə tabe olan Çuxur-Səəd vilayətinin Karbi nahiyəsində yerləşdiyi və Çuxur-Səəd vilayətinin isə Gürcüstanın rayonlarından biri olduğu göstərilmişdir (1, 256). Çox maraqlıdır ki, rəsmi sənədlərdə Çuxur - Səəd anlayışının adı məhz 1428-ci il tarixli bu qəbalə sənədində çəkilmişdir.

Qəbalə sənədində Üçkilsə kəndinin dəqiq sərhədləri də göstərilmişdir. Belə ki, qəbalədə verilmiş məlumatlara əsasən Üçkilsə kəndinin birinci tərəfdən sərhədinin Ərzuruma gedən yol, ikinci sərhəddinin Kültəpə, üçüncü sərhəddinin çala (çuxur) yolu, dördüncü sərhəddinin isə qamışlıq boyu keçdiyi qeyd olunmuşdur (1, 256). A.D.Papazyanın da qeyd etdiyi kimi, XVIII əsr erməni katalikosu və salnaməçisi İrəvanlı Simeon yanlışlığa yol verərək 1428-ci il tarixli qəbaləni alan Smbatın oğlu Qriqoru erməni katalikosu Qriqori ilə qarışdır salmışdır (2, 171).

Qəbalədə verilən məlumatları şərh edən A.D.Papazyan nədənsə Çuxur-Səəd vilayətinin Azərbaycana tabe olan Gürcüstan rayonlarından biri kimi göstərilməsini qısqançlıqla qarşılayır. Müəllifin fikrincə, Ararat ölkəsinin, yəni Çuxur-Səədin Gürcüstan vilayətinin tərkibində göstərilməsi Elxanilər dövrü ənənələrindən irəli gəlir (1, 346). Fikrini əsaslandırmaq üçün A.D.Papazyan ərəb ağalığı dövründə əvvəlcə mərkəzi Dvin, sonra isə mərkəzi Bərdə olan “Ərməniyyə”nin tərkibinə bütün tarixi Ermənistan, Qafqaz dağlarına qədər Albaniya və Gürcüstanın daxil olmasını nümunə kimi göstərir və bildirir ki, XV əsrdən sonra mərkəzi Təbriz olan “Azərbaycan” inzibati vahidinə Azərbaycan, yəni Atropatena, Albaniya, tarixi Ermənistan vilayətlərindən Arsax, Sünik, Ararat və Vaspurakanın bəzi şərq qəzaları daxil olmuşdur. Müəllifə görə, bu dövrdə “Azərbaycan” anlayışı geniş mənada maliyyə-inzibati məfumu kimi qeyd olunan vilayətləri əhatə etmişdir (1, 356).

Əvvəlcə onu qeyd etmək lazımdır ki, Xilafət və Elxanilər dövrü inzibati ərazi bölgülərini mexaniki olaraq XV-XVII əsrlərin inzibati ərazi vahidləri ilə eyniləşdirmək doğru deyildir. Belə ki, ərəbdilli mənbələrin bir qisminə Dvin şəhəri Ərməniyyə hüdudlarında göstərildiyi halda, bəzi qaynaqlarda bu şəhər Arrana aid edilir. XII-XIII əsr ərəb müəllifi Yaqut əl-Həməvi yazır ki, Dvin Azərbaycanın qurtaracağında, Arran vilayətində bir şəhərdir (3, 24). A.D.Papazyanın Çuxur-Səədin Azərbaycana tabe olan Gürcüstan rayonlarından biri olmasını Elxanilər dövrü ənənəsi kimi qələmə verməsi faktı da mənbələrdə öz təsdiqini tapmır. XIII-XIV əsrlərin görkəmli tarixçisi və Elxanilər dövlətində mustovfi əl-məmalik vəzifəsini tutan Həmdullah Qəzvini Azərbaycan vilayətinin sərhədlərini təsvir edərkən yazır ki, onun sərhədləri İran İraqı, Muğan, Gürcüstan, Ərmən və Kürdüstan əyalətlərinə qədər uzanır (3, 37). Göründüyü kimi, Həmdullah Qəzvini Gürcüstanı, o cümlədən hətta Muğanı belə Azərbaycan vilayəti tərkibinə daxil etməmişdir.

1430-cu il tarixli qəbalə sənədində Gürcüstanın Azərbaycan vilayətinin tərkibində göstərilməsi isə XV əsrin inzibati bölgü sistemi ilə bilavasitə bağlı olmuşdur. Belə ki, artıq bu dövrdə Gürcüstan Qaraqoyunlu dövlətinin tərkibinə daxil idi.

A.D.Papazyanın Arsax və Süniki tarixi Ermənistanın vilayətləri kimi təqdim etməsi də erməni saxtakarlığından başqa bir şey deyildir. Müəllifin XVI-XVII əsrlərdə Albaniya, Arsax, Sünik və Vaspurakanın bəzi şərq əyalətlərinin də Azərbaycan inzibati ərazi vahidinin tərkibinə daxil olması fikri də əsassız-

dır. Belə ki, dövrün bütün tarixi qaynaqlarında Azərbaycan bəylərbəyliyi tərkibinə tarixi Atropatena ərazisinin, qismən Zəngəzurun, bəzi dövrlərdə isə hətta Naxçıvanın da daxil olması göstərilmişdir. Tarixi Albaniya ərazisinin bir qismi Qarabağ, bir qismi isə Şirvan bəylərbəyliyi tərkibində olmuşdur. A.D.Papazyanın iddia etdiyi Arsax, Sünik və Vaspurakanın bəzi şərq əyalətləri isə Qarabağ və Çuxur-Səəd bəylərbəyliyi tərkibində olmuşdur. Erməni tarixçisinin qeyd etdiyi “Azərbaycan” məhfumu isə yalnız XVI-XVIII əsrlərdə Azərbaycan Səfəvi dövlətinin dörd maliyyə vahidlərindən biri kimi tarixi Azərbaycan torpaqlarını əhatə edən 4 bəylərbəyliklərini – Azərbaycan, Şirvan, Qarabağ və Çuxur-Səədi birləşdirmişdir.

H. 832-ci il ramazan ayının 9-da (1429-cu il 12 iyun) tərtib edilmiş ikinci qəbalə sənədinə görə, Pir Hüseynin qızı Mülük xatun Üçkilsə kəndinin bütün altıda bir hissəsini Təbrizdə kəsilmiş 2500 gümüş dinar müqabilində yepiskop Qriqorun vəkili Babacanın oğlu Gevonda satmışdır (1, 257).

Üçüncü alqı-satqı sənədi isə h. 833-cü il cumadi ayının 1-də (1430-cu il 26 yanvar-24 fevral) tərtib edilmişdir. Sənədin mətnindən aydın olur ki, Üçkilsə kəndi Kələntərin oğlu mərhum Məhəmmədqulunun səkkiz varisinə- həddi-buluğa çatmış Hüseynqulu, Fərəcqulu, azyaşlı Şahmurad, Nəzər, Şahəli və Bürcəli adlı oğlanlarına, qızı Gurixan xanıma və arvadı Pir Əlinin oğlu Hacı Əlinin qızı Cahan banuya məxsus olmuşdur. Şəriət qaydalarına uyğun olaraq əmlak varislər arasında 104 hissəyə bölünmüşdür. Miras qalan əmlakın 13 hissəsi Məhəmmədqulunun arvadının, 7 hissəsi qızının payına, oğlanlarının hər birinə isə 14 hissəsi düşmüşdür (1, 258-259). Qəbalə sənədindən aydın olur ki, Üçkilsə kəndinin bütün ərazisi 2500 Təbriz dinarı müqabilində yepiskop Qriqora satılmışdır. Alqı-satqı həyata keçirildikdən sonra şəriət məhkəməsinin hökmü ilə Üçkilsə kəndinin ərazisi Üçkilsə monastrının vəqf əmlakı elan edilmişdi. Hər üç alqı-satqı sənədi sübut edir ki, kəndin ərazisi Azərbaycan türklərinin şəxsi əmlakı olmuş və ermənilər sonradan bu ərazini satın alaraq, gələcəkdə bu torpaqların itirilməməsi üçün onu vəqf kimi Üçkilsə monastrına bağışlamışlar. Bu prosesi sonralar da davam etdirən erməni din xadimləri İrəvan ətrafında Azərbaycan türklərinə məxsus olan daha iyirmiyə qədər kəndi də eyni üsulla Üçkilsə monastrının vəqf əmlakına çevirməyə müvəffəq ola bilmişdilər.

Qəbalə sənədləri bölgədə baş verən etnik-siyasi proseslərlə yanaşı, vəqf torpaq mülkiyyətinin mahiyyətini öyrənmək baxımından da mühüm əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, qəbalə sənədinin mətnindən aydın olur ki, vəqf əmlakının satılması, bağışlanması, bir ildən artıq müddətə icarəyə verilməsi şəriət məhkəməsinin hökmü ilə qadağan edilirdi (1, 259). Bununla yanaşı, qəbalədə əksini tapmış məlumatlar göstərir ki, vəqf bağışlanmış əmlakın idarə olunması onu bağışlayanın qoyduğu şərtlər çərçivəsi daxilində həyata keçirilməli idi. Belə ki, Üçkilsə kəndini vəqf olaraq monastra bağışlayan Qriqorun qoyduğu şərt əsasən, əmlakın bütün gəlirləri monastrın mütəvəllisi tərəfindən əvvəlcədən müəyyən edilmiş qaydalara əsasən xərclənməli idi. Vəqf bağışlayanın

şərtinə görə, onun ölümündən sonra heç bir varisi həmin əmlakla bağlı heç bir iddia qaldıra bilməzdi.

Qəbalənin sonunda hər üç alqı-satqı sənədinin tərtibi prosesində iştirak etmiş şahidlərin adları qeyd olunmuşdur.

A.D.Papazyan tərəfindən nəşr edilən məcmuədə doqquz saylı sənəd kimi təqdim edilən 1489-cu il tarixli qəbalə də bölgənin tarixini öyrənmək üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir (1, 284-288). Bu qəbalə sənədi Çuxur-Səəd vilayətinin beyt-ül-malının idarəçisi əmir Kəmaləddin Abdin bəyin Oşakan kəndini xoca Sədi Vəqqasa satmasını əks etdirir. Sənəddə Oşakan kəndinin Azərbaycan ölkəsinin Gürcüstan vilayətinin Karbi nahiyəsinə daxil olması göstərilmişdir (1, 285). Qəbalədə Oşakan kəndinin sərhədləri aşağıdakı kimi qeydə alınmışdır. Belə ki, kəndin şərq sərhədinin Qarakilsə, qərb sərhədinin Karbiyə apararı Böyük yol, şimal sərhədinin Şahver çayı, cənub sərhədinin isə Aştarak torpaqları boyunca keçdiyi göstərilmişdir. Maraqlı məqamlardan biri də ondan ibarətdir ki, sənəddə Oşakan kəndinin digər adının Qəzənfər olduğu da vurğulanmışdır (1, 288). Sənədi şərh edən A.D.Papazyan yazır ki, bu sənədin bəzi sözləri silinmiş və yaxud da yenidən yazılmışdır. Müəllifin fikrincə, qəbalənin bir hissəsində, Oşakan kəndi ifadəsinin yazıldığı sətrin qarşısında Məhəmməd Şərif adlı birisi bu kəndin əvvəllər Qəzənfər adlandığını qeyd etmişdir (1, 360). Beləliklə də, A.D.Papazyan Qəzənfər adının sənədə sonradan əlavə olduğu iddiası ilə çıxış etməklə tərtibatçıların saxtakarlıq etməsini vurğulamağa çalışmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, XVIII əsr erməni katalikosu və tarixçisi İrəvanlı Simeonun “Cambr” əsərində də 1489-cu il tarixli qəbalənin mətni təqdim olunmuş və burada Oşakan kəndinin sərhədləri bir qədər fərqli göstərilmişdir. Belə ki, “Cambr”da Oşakan kəndinin bir tərəfdən Hacılar kəndi yaxınlığında yerləşən Qarakilsə, digər tərəfdən Şaqavert suyu, üçüncü tərəfdən Təkyə kəndi, dördüncü tərəfdən isə Kərpə və Kiri ilə sərhədləşdiyi qeyd olunmuşdur (2, 360). Bu faktı şərh edən A.D.Papazyan yazır ki, burada Oşakan kəndinin dördüncü istiqamətdəki Aştarak kəndi ilə olan sərhədi unudulmuş və bunun əvəzinə dördüncü sərhəd olaraq “takiyə”- skit sözü kənd adı kimi istifadə olunmuşdur (1, 360-361). Əvvəla onu qeyd etmək lazımdır ki, A.D.Papazyanın kəndin qədim adı olan Qəzənfər adını ciddi-cəhdlə qəbul etməyərək əsl ad kimi Oşakanı əsas götürmək istəyi faktın uğursuz erməniləşdirmə maraqlarından irəli gəlir. B.Budaqov və Q.Qeybullayevin araşdırmaları göstərir ki, Oşakan toponimi qədim türk sözüdür və buryat-monqol dillərində “külək tərəfindən çox aşınmış dağ suxuru” anlamındadır (4, 351). Oxşar fikri Aştarak toponimi ilə bağlı da söyləmək mümkündür (4, 259).

A.D.Papazyanın İrəvanlı Simeonun əsərində Oşakanın dördüncü sərhədinin Təkyə kəndi boyunca keçməsinə qəbul etməməsi də eyni maraqlardan irəli gəlir. Araşdırmalar göstərir ki, İrəvan vilayətində iki Təkyə adlı yaşayış məskəni olmuşdur. Bunlardan biri İrəvan xanlığının Karnibasar mahalında yerləşmişdir. Bu kəndin adı 1590-cı il tarixli Osmanlı mənbəsində Pir-Təkiyyə

(5, 69), 1728-ci ilə aid qaynaqda isə Təkyə formasında qeydə alınmışdır (6, 46). XX əsrin əvvəlinə aid mənbədə bu toponim Eçmiədzin qəzasında Təkiyə kimi göstərilmişdir. 1949-cu ildə bu kəndin əhalisi Azərbaycana köçürülmüşdür. Ərəb dilində “təkiyyun” sözündən əmələ gələn bu toponimin mənası “İbadət yeri” deməkdir (4, 386). Təkyə adlı digər bir kənd isə İrəvan quberniyasının Eçmiədzin qəzasında yerləşmişdir. Bu kəndin müsəlman-türk əhalisi 1918-ci ildə qovulmuş, onların yerində Osmanlı ərazisinə köçürülmüş ermənilər yerləşdirilmişdir. Sonradan isə bu kəndin adı dəyişdirilərək Bzmaxpuyr qoyulmuşdur (4, 386). Bütün bunlar onu göstərir ki, Aştarak kəndinin qədim adlarından biri Təkyə olmuşdur. Təsadüfi deyildir ki, İrəvanlı Simeon Oşakan kəndinin h.894-cü il tarixli ən qədim qəbalə sənədində bu kəndin dördüncü sərhədinin məhz Təkyə kəndi boyunca keçməsinə göstərmişdir. İrəvanlı Simeonun XVIII əsr erməni katalikosu və salnaməçisi olduğu nəzərə alınarsa, 200 il sonra yaşamış A.D.Papazyanın onu yanlışlığa yol verməkdə ittiham etməsinə heç cür qəbul etmək mümkün deyildir. Çox ehtimal ki, sonralar erməni yazarları qədim qəbalədəki Təkyə ifadəsini Aştarak ilə əvəz etmişlər.

1489-cu il tarixli qəbalədən aydın olur ki, məscidlər istisna olmaqla Aştarak kəndinin bütün torpaqları, onun suvarılan və suvarılmayan, əkinə yararlı və yararlı olmayan əraziləri, daşları və ağacları, çayları və bulaqları, dəyirmanları, təpələri və dağları, vadiləri, dağıdılmış qalaları, dağətəyi əraziləri, mağaraları, qəbiristanlığı və yolları beyt-ül-malın sərəncamında olmuşdur. Qəbalədə göstərilir ki, beyt-ül-malın idarəçisi böyük sədr Xoca Heydər oğlu mərhum Xoca Novruzun oğlu əmir Kəmaləddin Abdin bəy bu kəndi göstərilən sərhədləri çərçivəsində mərhum Xoca Kəmaləddinin oğlu mərhum Xoca Seyid Əlinin oğlu Xoca Sədi Vəqqasa satmışdır və sonuncu bu əmlakı ondan bütün şəriət qaydalarına əsasən satın almışdır (1, 265-286). Alqı-satqı Təbrizdə kəsilmiş səkkiz min ağ dinar məbləği müqabilində baş tutmuşdur. Şəriət qaydalarına əsasən satıcı həmin məbləği, alıcı isə həmin ərazini aldığı rəsmi olaraq təsdiq etmişdilər. Şəriət qaydalarına müvafiq olaraq satıcı onun və digər varislərinin satılan əraziyə qarşı heç bir iddialarının olmayacağını bəyan etmişdir. Bundan əlavə, satıcı rəsmi olaraq həmin əmlakın alıcının xüsusi mülkiyyətinə çevrildiyini və həmin əmlakdan öz mülkü kimi istifadə edə biləcəyini bildirmişdir. Bu alqı-satqı əməliyyatında heç bir maddi maraqları olmayan şəriət müfəttişləri satıcının bəyanatını təsdiq etdilər (1, 286).

Qəbalənin mətnində göstərilir ki, satıcı heç bir halda, xüsusilə də beyt-ül-malın adından satılmış əmlakın bir hissəsinə və ya bütün əmlaka qarşı heç bir iddia ilə çıxış edə bilməzdi.

Alqı-satqı prosesi h. 894-cü il Ramazan ayının 25-də (22 avqust 1489-cu il) baş tutmuş, qəbalənin sonunda satıcı öz imzasını qoymuş və bu imza şəriət məhkəməsinin möhürü ilə təsdiq edilmişdir. Qəbalə sənədinin axırında alqı-satqı prosesində iştirak edən şahidlərin siyahısı verilmişdir. Maraqlıdır ki, doqquz nəfər şahidin hamısı Azərbaycan türklərindən ibarət idi (1, 286).

Göründüyü kimi, 1430 və 1489-cu il tarixli iki qəbalə sənədi İrəvan tarixinin bir çox məqamlarını, həmçinin vəqf və mülk torpaq mülkiyyəti formalarının mahiyyətinin dərk olunması baxımından mühüm elmi əhəmiyyətə malikdir.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Персидские документы Матенадарана. II. Купчие. Выпуск первый. Сост. А.Д.Папазян. Ереван: АН Арм.ССР, 1968, 640 с.
- 2.Ереванци Симеон. Джембр памятная книга зеркало и сборник всех обстоятельств святого престола Эчмиадзина и окрестных монастырей. М.: Восточная Литература, 1958, 401 с.
- 3.Йакут ал-Хамави. Муджам ал-булдан (Сведения об Азербайджане). Хамдаллах Казвини. Нузхат ал-кулуб. (Материалы по Азербайджану). Баку: Элм, 1983, 67 с.
- 4.В.Ə.Вудақов, Қ.Ə.Қеубуллаев. Ермәнистанда Азәрбайсан мәнşәли топонимләрин изаһли лüğәти. Баки: Оғуз ели, 1998, 452 с.
- 5.İrəvan eyaletinin müfessel defteri. İstanbul. Başbakanlik Arsivi, N 633.
- 6.Баşbakanlik Arsivi. Qapu tahrir defterleri. N 808. 1728-ye tarihi. Revan eyaleti Defteri.

КУПЧИЕ КАК ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ ЧУХУР-СААДА

Б.Ш.ШАБИЕВ

РЕЗЮМЕ

В статье на основе купчих от 1428-1430-х гг. исследуется возникновение понятие Чухур-Саад. В результате анализа этих документов было установлено, что понятие Чухур-Саад впервые в документальных источниках появилась в первой половине XV века и охватывал Иреван и прилегающие территории.

Ключевые слова: Кабале, Чухур-Саад, Иреван

GABALAS AS A SOURCE ON THE HISTORY OF CHUKHUR-SAAD

B.Sh. SHABIYEV

SUMMARY

The paper deals with the evolution of the concept of Chukhur-Saad on the basis of Gabalas (property allowed paper) concerning 1428-1430 years. As a result of the studies, it was determined that this term was firstly used in official documents in the first half of the XV century.

Key words: Gabala, Chukhur-Saad, Erivan